

İBN ARAFE'NİN TEFSİR METODU

Faruk VURAL*

Özet

Kuzey Afrika Tunus tefsir geleneğinin önemli isimlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Verğammî et-Tûnisî (v.803/1401) ülkemizde fıkıhçılığı ile tanınmış bir şahsiyettir. Hakkında Kuzey Afrika ülkelerinde bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, ülkemizde ise sadece bir yüksek lisans tezi ile tefsirciliği üzerinde durulmuştur. Yazma nüshalar halinde kütüphanelerde yer alan tefsir, yayın dünyasına çok yakın bir zamanda kazandırılmıştır. Malikî fıkıh âlimi olarak tanınan İbn Arafe, tefsiriyle de ne kadar yetkin bir müfessir olduğunu göstermiştir. İşte bu makalede onun tefsir anlayışına, âyetleri yorumlama metodu ve tefsir kültürümüze kazandırdıkları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Arafe, Tefsîru ibn Arafe, tefsir, tefsir metodu.

The Exegesis Methodology of Ibn Arafâ

Abstract

Abu Abdillah Muhammad b. Muhammad b. Muhammad b. Arafa al-Varghammi al-Tunisi (803/1401) is a distinguished figure North African exegesis school, yet in Turkey he is recognized with his expertise on jurisprudence (fiqh). Although there have been some research on him in North African countries, in Turkey there is only one master's

* Dr., İstanbul Müftülüğü, Bakırköy İlçe Vaizi.

dissertation that covered his exegetical scholarship. His Qur'anic exegesis which is being preserved in manuscripts has recently been published as a book. Better known as a scholar on Maliki school of jurisprudence, his work proves his authority on tafsir as well. This paper explores his contributions to tafsir studies, to the methodology on interpreting verses, and to the overall tafsir culture.

Key Words: Ibn Arafa, Tafsir al-Ibn Arafa, tafsir (exegesis), tafsir methodology.

Giriş

Mukaddes kitabımız Kur'ân-ı Kerîm, insanlığın muhtaç olduğu dünyevî ve uhrevî hükümleri ihtiva etmektedir. Bu eşsiz ve engin kaynaktan her fert bilgisi ve yetenekleri ölçüsünde faydalanıp ihtiyaçlarını karşılama durumundadır. Kur'ân-ı Kerîm dinî her probleme ışık tutan, her meseleyi çözen ve her derde şifâ olan bir ana kitap olduğuna göre, onun çok iyi bilinmesi, anlaşılması, takdir edilmesi ve saygıda kusur gösterilmemesi gerekir.

Müslümanlar, ilk günden itibaren Kur'ân'ı anlamak için gayret sarf etmişlerdir. Bunu yaparken Hz. Peygamber (a.s.) başta olmak üzere sahabe ve tabiîn neslinden istifade etmişlerdir. Hicrî IV. yüzyılda en verimli ürünlerini vermeye başlayan tefsir ve Kur'ân ilimleri ile ilgili çalışmalar, takip eden yüzyıllarda altın çağlarını yaşamıştır. Tefsirde farklı metot ve uslûplarıyla temâyüz eden bu müfessirler yüzyıllarının unutulmayan isimleri olmuşlardır.

Bu açıdan tefsir sahasında sahip olduğumuz eserlerden her biri apayrı bir öneme sahip bulunmakta ve hepsi ilâhi kelamın anlaşılmasına ışık tutmaktadırlar. Bu tefsir külliyatı içerisinde Kuzey Afrika tefsir ekolü önemli yer tutmaktadır. Kuzey Afrika tefsir ekolünün bazı isimleri ülkemizde tanınmakla birlikte bazıları yeni yeni tanınmaya başlamıştır. İbn Arafe (803/1401) bu isimlerin başında gelir.

Öteden beri önemli bir Mâliki fakihi kimliği ile bilinen İbn Arafe'nin tefsir ilmindeki yerini göstermesi açısından, kendisinin ve talebelerinin ders notlarının bir araya getirilmesinden oluşan tefsiri önemli bir yer tutmaktadır. İbn Arafe'nin başta Tunus'ta bulunan yazmaları 4 cilt olarak matbu' hale getirildi. Elimizde matbu olan tefsire bakıldığında baştan sona bütün sûrelerin tefsirinin yapılmadığı görülür. Ankebût, Rûm, Beled, İnşirah, Tîn, Alak, Kadir, Beyyine, Zilzâl ve Muavvizeteyn sûrelerinin tefsiri yoktur. Çalışmamıza kaynak olan tefsir metinlerini bizzat İbn Arafe kaleme almıştır. Ayrıca öğrencilerinin tuttuğu notlarla da karşılaştırma yapılmıştır. Tefsiri yayına hazırlayan Celal el-Asyûtî eserin tahkikini de yapmıştır.

Bu çalışmamızda daha önceleri yazma halinde bulunan ve yakın dönemde matbu haline gelen *Tefsîru ibn Arafe* adlı eseri çalışma konusu yapacağız. Daha çok fıkıhçı olarak tanınan İbn Arafe'nin, âyetleri yorumlama metodunu ve Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik katkılarını ortaya koymaya çalışacağız. İbn Arafe'nin tefsir ilmindeki konumuna temas edeceğiz. Bunun öncesinde İbn Arafe'nin yaşadığı dönemi, hayatını ve ilmi kişiliğini ele almak bu çalışmanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.İbn Arafe'nin Yaşadığı Dönem ve Bölgeye Genel Bir Bakış

İbn Arafe'nin doğduğu ve yaşadığı yer, İfrîkiye denilen bölgenin içindedir. Değişik milletler tarafından fethedilen İfrîkiye bölgesi, İbn Arafe'nin yaşadığı dönemde Hafsî Hükümdarları tarafından idare edilmekteydi. Hafsî Beyleri bölgeyi 1228 yılından itibaren idare etmeye başlamışlar ve bölgenin 1574 tarihinde Osmanlılar tarafından fethine kadar iktidarlarını devam ettirmişlerdir. Hanedâna adını veren Ebû Hafs el-Hintâtî (v.571/1175) Mağrib-i Aksâ'daki büyük Berberî kabilelerinden birine mensuptur. Abdülvâhid b. Ebî Hafs'ın vefatından sonra Muvahhidî hükümdarı, herhangi bir tehlikeye karşı aileyi takibat altına almıştı. Muvahhidîlerin ikiye bölünmesinden sonra Hafsî ailesinden Ebû Zekeriyâ, 29 Haziran 1228 tarihinde Tunus üzerine yürüdü ve

İfrîkiye'yi tamamen ele geçirdi. On üçüncü asrın sonlarında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan iki Türk denizcisi Oruç ve Hızır Reis'ler Tunus'un iskelesi olan Halkulvâdi'yi elde ettikleri ganimetlerin beşte birini Hafsî hükümdarı Muhammed b. Hasan'a vermek şartıyla ikametgâh edindiler.¹

İslam tarihçileri ve coğrafyacıları İfrîkiye ve Mağrib'in sınırları hakkında bir görüş birliği içinde değillerdir. İlk müverrih ve coğrafyacılarından itibaren İfrîkiye ve Mağrib'in coğrafyası hakkında farklı görüşleri sürülmüştür.²

İfrîkiye coğrafyası hakkındaki bu görüşleri üç grupta toplamak mümkündür. Birinci grup görüşe göre, İfrîkiye'nin Mağrib'de bir şehir olduğu ve İslam fetihlerinden sonra bu şehrin kalıntıları üzerinde Ukbe b. Nâfi el-Fihri tarafından 50/667 yılında Kayrevân şehrinin kurulduğu şeklindedir.³ İkinci grup görüşe göre "İfrîkiye" kelimesi "Mağrib" kelimesi ile eş anlamlıdır.⁴ Üçüncü grup ise, İfrîkiye'nin sınırları, Bizans dönemindeki şekliyle, Barka ve Tanca arasında kalan topraklar olduğunu söylemektedir. Bu konuda Yakut el-Hamevî (v.626/1229), İfrîkiye'nin sınırlarının doğudan başlayıp batıda Tanca'da son bulduğunu ve iki şehir arasının iki buçuk aylık bir mesafe olduğunu, kuzeyde Akdeniz sahillerinden başlayıp

¹ Muhammed Razûk, T.D.V.İ.A., *Hafsîler maddesi*, c.XV, s.125-128; Daha geniş bilgi için bkz., Muhammed el-Arûsî, el-Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye-Târîhuhe's-Siyâsî*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1986, s.83-169; Robert, Brunscvig, *Târîhu İfrîkiyye fi Ahdi'l-Hafsî*, trb.Hâmâmâdi es-Sâhilî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, s.29 v.d

² Dr.Muhammed et-Tâlibî, Dâiratü'l-Meârifî't-Tûnisiyye, *Mağrib maddesi*, c.II, s.90-98

³ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Abdillâh, İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Ed. M.J. De Goeje) Leiden, 1967, s.87; Yakut, el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.s., c.I, s.324; Abdülvahid, el-Merrâkuşî, *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbârî'l-Mağrib*, thk.Muhammed Said el-Arban ve Muhammed el-Arabî el-Alemî, Dâru'l-Beydâ, Beyrut, VII.Baskı, Beyrut, t.s., s.13-14; Ebû Muhammed b. Ahmed el-Hintatî, İbnü's-Şemmâ', *el-Edilletü'l-Beyyinetü'n-Nûrâniyye fi Mefâhîri'd-Deole el-Hafsiyye*, thk.Dr.et-Tâhir Muhamed el-Ma'mûrî, Dâru'l-Arabiyye Li'l-Kitab, Tunus, 1984, s.30-31; İfrîkiyye isminin ilk kez Romalılar tarafından verildiği rivâyet edilmektedir. Muhammed Fethî, Ebû Ayâne, *Coğrafyâ Tunis*, Dâru'l-Meârifî'l-Hafsiye, İskenderiye, 1989, s.12

⁴ Hüseyin Münis, *Fethu'l-Arab li'l-Mağrib*, eş-Şeriketü'l-Arabiyye, Kâhire, 1947, s.2

güneyde Sudan'ın üst taraflarında bulunan ve doğudan batıya doğru kesintisiz bir şekilde uzanan Sahrâ'ya (çöllere) kadar olduğunu rivayet etmektedir.⁵

2.İbn Arafe'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

İbn Arafe 27 Recep 716 (m.1316) tarihinde Tunus şehrinde doğmuştur.⁶ Kabilesinin ismi Verğamme⁷ olduğu için daha çok "Verğammî" ismiyle meşhur olmuştur. Kuzey Afrika ve İfrikiye bölgesinde Mâlikî mezhebinin önde gelen simalarındandır. Fetvalar ve eserleri, öğrencileri aracılığıyla İslam dünyasında ve özellikle

⁵ Hamevî, *a.g.e.*, I, s.325; Abdurrahman Hadar Abdülalîm, *el-İslam ve'l-müslimûn fi İfrîkiyyeti's-şimâliyye*, Alemü'l-Ma'rife, Cidde, 1986, s.40-45; Vesîle, Bel'îd, *et-Tefsir ve't-ticâhâtühû bi İfrîka mine'n-neş'eti ile'l-karnî's-sâmini'l-hicrî*, Şeriketü Fünûnü'r-Resm ve's-Sahâfe Tunus, 1994, s.16

⁶ Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr ez-zekiyye fi tabakati'l-malikiyye*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, t. y., c.I, s.227; Muhammed b. Ali es-Şevkânî, *el-Bedrü't-talî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t. y., s.255; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül-müellifin*, Dârü'l-İhyâi't-Turasî'l-Arabî, Beyrut, 1993, III, s.683; Celâlü'd-Dîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakati'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), el-Mektebetü'l-Asrîyye, Beyrut, t.y., c.I, s.229; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-Müellifin et-Tûnusîyyîn*, Dârü'l-Arab el-İslamî, t.y., s. 363; İbn Kurfûz, *el-Vefeyât*, (nşr.Adîl Nüveyhiz), el-Mektebetü't-Ticâriyyetü li't-Tebâati ve'n-Nesr ve't-Tevzi', Beyrut, t.y., s. 379; Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî, *Zeylû Tezkireti'l-Huffâz*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., c.III, s.193; C. Brockelmann, *Supplementbandn*, Leiden, 1938, c.II, s.347; Hayruddîn ez-Ziriklî, *A'lâm*, y.y, t.y., c.VII, s.272; Ebû'l-Vefâ Burhaneddin İbrahim İbn Ferhûn, b. Ali, *ed-Dibacu'l-Müzheb fi a'yân-i Ulemâ-i mezheb*, thk.Dr.Muhammed Ebu'n-Nûr Dârü't-Turâs, Kâhire, 1972, c.II, s.331-333; Ahmed Baba et-Tinbüktî, *Neylû'l-İbtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., Beyrut s.274; Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmi'*, Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, t. y. IX, 240; Muhammed Abîd el-Fâsî, *Fihrisü Mâhtûtâti Hizâneti'l-Karaviyyîn*, Dârü'l-Beyzâ, t. y. s.369; İbn İmad, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zehebe*, el-Mektebetü't-Ticârî li't-Tebaative'n-Nesr ve't-Tevzi', Beyrut, t. y, s.38; Semsüddîn Muhammed b. Ali İbn Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, t.s. c.II. s.235-238; Sa'd Gurab, *İbn Arafe maddesi*, T.D.V.İ.A., İstanbul, 1999, XIX, s.316

⁷ Verğamme Tunus'un doğu bölgesinde yaşayan bir kabiledir. Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.32

Kuzey Afrika'da yaygınlaştırılmış ve bölgede İslamî düşüncenin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.⁸

İbn Arafe Malikî mezhebinin önde gelen isimlerinden ve büyük müfessirlerinden sayılır. Öğrenciliğinde Zeytûniye Medresesinde fıkıh, hadis, nahiv ve belagat ilminin zirve şahsiyetlerinden dersler almıştır.⁹ İlk hocası babası Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Ensârî, İbn Enderâs (729/1329), Tunus Kadısı İbn Abdüsselam el-Hevârî (749/1349), Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî (749/134), Muhammed b. Hârûn el-Kettânî (750/1350) Muhammed b. Yahya el-Habbâb (749/1348), Muhammed b. İbrahim Ahmed et-Tilimsânî el-Âbilî (757/1356), Muhammed b. Selame el-Ensârî'dir. (746/1346)¹⁰

Dönemin büyük âlimlerinden ders alarak yetişen İbn Arafe tefsir, hadis, fıkıh, usul-u fıkıh, kelam mantık ilimlerinde zekası ve muhakemesi ile ilerleme kaydetmiş, dini makamlarda görevler almış, hatta Zeytûne Medresesi'nin imamlık görevini üstlenmişti. İmametle birlikte hitabet görevi de vardı. Mescidde fetvalar vermiş. Zeytûne'de elli sene imamlık vazifesini sürdürmüştü. Aynı zamanda Zeytune'de tefsir dersleri de vermişti.¹¹

Yetiştirdiği talebeleri arasında Ebû Abdillâh Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Veşâtî el-Übbî (828/1425), Ebu'l-Abbâs Muhammed el-Besîlî (830/1425), İslam ilim tarihinin mümtaz kişilerinden İbn Hacer el-Askalânî (852/1448), Ebû Hâmid el-Mekkî (816/1412), Şemsüddin b. Ammâr el-Mısırî (844/1441) vardır.¹²

⁸ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, s.331-333; Tinbüktî, *a.g.e.*, s.275; Sa'd Ğurâb, T.D.V.İ.A., *İbn Arafe maddesi*, XIX, s.316-317; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye kütüphanesinde Bulunana yazma tefsirler*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s.271-273; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Halde, Damat İbrahim Paşa, nr.50, 369 vr., 35str

⁹ Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.327

¹⁰ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, c.II, s.331; Sa'd Ğurâb, *İbn Arafe vel-menziu'l-aklî*, ed-Dâru't-Tûnisiyye lî'n-neşr, Tunus, 1993, s.13-17; Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.327-328

¹¹ Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.328

¹² Sa'd Ğurâb, *a.g.e.*, s.121; Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.328-329

İbn Arafe İslami ilimlerin değişik alanlarında eserler vermiştir. Kaleme aldığı eserler dikkatlice incelenirse derin bakış ürünü oldukları görülecektir.¹³ Mantık sahasında “*el-Muhtasar fi'l-mantık*”, ferâiz ilmine dair de “*Muhtasaru ferâizü'l-Hûfi*” adlı eseri kaleme almıştır. Sonuncu eser yazma haldedir. Tunus Merkez Kütüphanesinde 7824 numarasıyla mevcuttur. Kalam alanında “*el-Muhtasaru's-şâmil fi usûli'd-dîn*” adlı eseri kaleme almıştır. Eser yazma halinde Tunus Merkez kütüphanesinde mevcuttur. Bu yazma eserin “İmamet Faslı” Sa'd Gurab tarafından yayına hazırlanmıştır.¹⁴ Kıraat sahasında “*Manzûme fi kırâati Ya'kub*” adlı eseri kaleme almıştır.¹⁵ Fıkıh alanında “*el-Muhtasarü'l-fikhî*” adlı eser, Mâlikî fıkıhına dair olup İbn Arafe'nin şöhretini sağlayan en önemli eseridir. Bu eserde Mâliki mezhebinin meşhur ve güvenilir, zayıf ve terk edilmiş rivayetlerini toplamıştır. “*Hudûdu İbn Arafe*” el-Muhtasar'daki fikhî terimlere ait tariflerin derlenmesiyle meydana gelmiştir. Muhammed Rassâ tarafından “*el-Hidâyetü'l-kâfiyetü's-şâfiye li beyâni hakâiki İbn Arafe*” ismiyle şerhi yapılmıştır.¹⁶ “*Tefsîru İbn Arafe*” 4 ciltlik eser bizzat kendi notlarından oluşmaktadır.¹⁷

3.İbn Arafe'nin “Tefsîru İbn Arafe” Adlı Tefsiri

3.1.Genel Özellikleri

Muhammed b. Arafe'nin eserleri içerisinde yer alan *Tefsîru b. Arafe* adlı tefsir, tefsir tarihi açısından önemli bir konumu haiz bulunmaktadır. Müfessir İbn Arafe tefsirin tamamını kendisi kaleme almamıştır. Tefsir bazı öğrencilerinin ders notları ve kendi notlarının bir araya getirmesiyle yayın hayatına kazandırılmıştır. Yazma nüshalar halinde bulunan tefsir, Kuzey Afrika'da kaleme alınan

¹³ Fâzıl b. Âşur, *A'lâmü'l-fikri'l-İslâmî*, Merkezü'n-neşri'l-câmiî, Tunus, 2000, s.68

¹⁴ Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.330

¹⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, c.II, s.236-237; Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.330

¹⁶ Kehhâle, *a.g.e.*, c.III, s.683; Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, 330

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Verğammî, *Tefsîru b. Arafe*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2008

tefsirlerin başvuru kaynaklarından birisi olmuştur.¹⁸ İbn Arafe, Tevfikiye Medreselerinde tefsir dersleri vermişti.¹⁹ Kendisi bir ya da iki öğretim döneminde Kur'ân'ın baştan sona tefsirini bitirmişti. Bu metotla baştan sona Kur'ân'ı defalarca tefsir etmişti. Öğrencilerinden farklı öğretim dönemlerine devam edenler her defasında yeni yorumlarını da kaydediyorlardı. Ayrıca İbn Arafe öğrencilerin derslerde soru sormalarına izin verir, interaktif bir metot uygulardı.²⁰

İbn Arafe'nin tefsirini rivaye eden talebelerden üçü öne çıkmıştır. Bunlar Ebû Abdillâh Muhammed el-Übbî (v.828/1245), Ebu'l-Abbas el-Besîlî (v.830/1425) ve Mağribli talebesi Şerîf el-İdrîsî es-Selâvî'dir.²¹ Tefsirin en meşhur rivayeti Muhammed el-Übbî'ye aittir.²² Öğrencilerin notlarını “قَالَ شَيْخُنَا الْإِمَامُ ابْنُ عَرَفَةَ”²³ ve “وَرَدَّهُ الْإِمَامُ ابْنُ عَرَفَةَ”²⁴ kayıtlarından anlamak mümkündür.

Bilindiği gibi İslam âlimleri, tefsirleri genel bir ayırma tabi tutarak rivâyet ve dirâyet olmak üzere iki şekilde kategorize etmişlerdir. İlahî muradın ne olduğunu belirlemeye yönelik âyetlerin yorumlanmasında, doğrudan Kur'ân'a, Hadis'e, sahabe ve tabiîn sözlerine dayanan tefsirlere rivayet tefsiri denilmektedir. Dirayet tefsiri ise rivayetlere yer vermekle beraber daha çok dil, edebiyat ve devrin kültür anlayışı çerçevesinde âyetleri yorumlama şeklinde

¹⁸ Doktora çalışmamız olan “Tâhir b. Âşur ve et-Tahrîr ve't-Tenvîr İsimli Tefsiri” çalışmamızda İbn Âşur'un, İbn Arafe'nin tefsirine başvurduğu bazı sayfaları şöyle tespit ettik: İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c.I, s.7, 61, 127, 381, 465, 468, 518, 564, 626, 642, 680, 698, 707, 712, 727; c.II, 70, 120, 246, c.III, s.296; c.XXIX, s.278; c.XXX, s.613

¹⁹ Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.332

²⁰ Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.333

²¹ Bu öğrencisi hakkında geniş bir bilgi yoktur. Sa'd Ğurâb, *a.g.e.*, s.121

²² Ğurâb, *a.g.e.*, s.121; Vesîle Bel'îd, *a.g.e.*, s.333-334

²³ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, 46, 63; c.II, s.250, 276, 398; c.III, 317, 320, 326,331, 333, 335, 339, 343, 344, 345, 347, 352, 356, 357, v.d.; C.IV, 42, 43, 47, 48, 95, v.d.

²⁴ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.II, s.14, 107

tanımlanabilir.²⁵ Bu açıdan İbn Arafе'nin tefsirini, rivayet tefsir özellikleri taşıyan bir dirayet tefsiri olarak görmek mümkündür. Çünkü İbn Arafе, bir âyeti tefsir ederken ilgili rivayetlere, sahabe ve tabiûn kavillerine yer vermekle birlikte, birçok âyeti dirayet tefsir özelliklerini etkin bir şekilde kullanarak yorumlamıştır.

İbn Arafе daha önce pek uygulanmamış bir metotla tefsirine girişte Kur'ân ilimlerine dair bilgiler verir. Tefsir ilminin tarifi, hakikati, konusu, delili, faydası, kaynakları ve hükmü konularında açıklamalar yapar. *"Tefsir Kur'ân'ın medlûlü ile ilgili bir ilimdir. Tefsirin hakikati, Kur'ân'ın i'câzı, vâr olan belâgat sanatları ve yine Kur'ân'da vâr olan bedî' ilimdir. Bunu Zemahşeri söylemektedir. Tefsirin konusu ise Kur'ân'dır. Faydası Kur'ân'dan hükümler çıkarmaktır. Tefsir ilmini öğrenmek farz-ı kifâyedir. Şu anda bu hüküm düşmüştür zira artık birçok tefsir kitabı vardır."*²⁶

İbn Arafе tefsircileri farklı bir sınıflandırmaya tabi tutar: *"İzzüddin Abdüsselâm gibi müçtehid müfessirler, Sîbeveyh ve Ali el-Fârisî gibi müçtehid olmayan müfessirler ve Gazzâli gibi müfessir olmayan tefsirciler olmuştur. Bu sebeple müçtehid kimsenin Kur'ân hafızı olması gerekmez. O ahkâm âyetlerini ezbere bilse yeterlidir. Müfessirin şartı Kur'ân'ı ezbere bilmesidir. Bir de tefsiri nakledenler vardır. Biz nakleden sınıfa girdiğimiz için Kur'ân'ı ezbere bilmemiz gerekli değildir."*²⁷

İbn Arafе öğrencilerinin soru sormalarına izin verir interaktif bir ders yapardı. Derste sorulan sorular ve İbn Arafе'nin cevabına bir örnek şudur: *"İbn Arafе'ye şöyle sordular; Biz tefsir ilminin farz-ı ayn olduğunu düşünüyoruz. Kim bir şey okuyorsa onun anlamını anlamak zorundandır. İbn Arafе bu soruya şöyle cevap verdi: Sahabe devr-i risaletin ilk dönemlerinde Arap olmayanlara kelimelerin telaffuzunu öğretiyorlardı ama anlamlarını öğretmiyorlardı. İslam fıkıhçıları namazda imamet söz*

²⁵ Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru't-Türâs, Kahire, 1985, s.1-152; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973, c.I, s.113

²⁶ İbn Arafе, *a.g.e.*, c.I, s.20s

²⁷ İbn Arafе, *a.g.e.*, c.I, s.20

*konusu olunca Allah Resulü'nün şu sözünü delil olarak kullandılar: "Bir topluluğa içlerinde en iyi kıraatı olan imam olur." Çünkü en iyi okuyan en iyi anlayandır. İbn Beşîr ve başkalarının da dediği gibi, okumayı öğrenirken anlamlarını da öğrenmekteydiler."*²⁸

Öte yandan İbn Arafе, Kur'ân'ın nazmına duyduğu hayranlığı kelimelerin tertibini ve kelime terkipleri arasındaki harikâlığı şöyle anlatır: *"Bilmez misin ki göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Sizin O'ndan başka ne bir hâminiz, ne de bir yardımcınız vardır."*²⁹ *"Bu âyetin kelimelerinin tertibinde ifadenin en güzel biçimini görürüz. Âyette ilk önce Allah'ın kudretinin her şeye taalluku zikredilmiştir. Ardından "göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır" ifadesiyle de kudretin başka şeylere taallukunun olabilirliği ifade edilir. Bu hükümranlık sadece Allah Teâlâ'ya aittir hiçbir biçimde başkası buna ortak olamaz."*³⁰

3.2. Tefsirin Kaynakları

İbn Arafе kendisinden önceki devirlerde yazılmış olan eserlerden yararlanmışır. Başvuru kaynaklarına bakıldığında bunların daha çok Kuzey Afrika ve İfrîkiye bölgesinde yaşamış âlimlerin kitapları olduğu görülecektir. Çalışmamızda dört ciltlik tefsirin farklı bölümlerinde dikkat çeken kaynakları tespit edebildiğimiz kadarıyla şöyle sıralamak mümkündür:

İbn Arafе'nin başvurduğu tefsir kaynakları şunlardır. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vil'i Âyi'l Kur'ân*'³¹, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib ibn Atiyye el-Endelüsi'nin (541/1147) *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-*

²⁸ İbn Arafе, *a.g.e.*, c.I, s.21-22; Diğer örnekler için bkz. c.I., s.60, 62, 118, 124, 129, 144, 146, 152, 161; c.II., s.451, 452, 456, 457, 458, 462 v.d.

²⁹ Bakara 2/107

³⁰ İbn Arafе, *a.g.e.*, c.I, s.158

³¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vil'i Âyi'l Kur'ân*, Hecr, Kahire, 2001; Tefsîru İbn Arafе, c.I., s.32, 50, 67, 110, 203, 213, 214, 231, 312, 376, 405; c.II., s.184, 276, 331, 359; c.III., s.241, 308, 403; c.IV., 190, 214

aziz'i,³² Zemahşeri'nin (538/1144) *el-Keşşâfı*,³³ Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin (745/1344) *Kitâbu Bahru'l-muhît'i*,³⁴ Kurtubî'nin (671/1273) *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân'ı*.³⁵ Kadı Beyzâvî'nin (685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'i*³⁶ ve et-Tibî (743/1343)'nin *Fütûhu'l-ğayb (Şerhu Hâşiyetü'l-Keşşâfı)*³⁷ gibi. İbn Arafe tefsirde hadis kitaplarına da başvurmuştur. Bunlar arasında Buharî ve Müslim'in

³² Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-veciz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdüssafi Muhammed, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993; Tefsîru ibn Arafe c.I, s.26, 29, 31, 33, 35, 36, 41, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 57, 58, 59, 61 v.d.; c.II, s.4, 12, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 30, 39, 40, 43, 48, 49, 50, 53, 54 v.d.; c.III, s.5, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 41, 43, 45, 46, 50, 51, 52, 58, v.d.; c.IV, s.6, 8, 10, 13, 20, 21, 22, 23, 25, 31, 32, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 55, 56, v.d. 1627 sayfalık matbu tefsirin 672 sayfasında İbn Atıyye'nin tefsirine başvurmuştur.

³³ Ebül-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vil*, tahkik ve talik ve dirase Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz; şarik fî tahkik Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazî, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, 1998; Tefsîru ibn Arafe c.I, s.19, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 36, 38, 41, v.d.; c.II, s.6, 9, 10, 4, 22, 31, 32, 39, 41, 42, 45, 48, 50, 51, 53, 56, 62, v.d.; c.III, s.3, 5, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31, v.d.; c.IV, s.5, 7, 11, 15, 23, 27, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 50, 56, 57, 58, 60; 1627 sayfalık matbu tefsirin 713 sayfasında Zemahşerî'nin tefsirine başvurmuştur.

³⁴ Esirüddîn Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîri'l-bahri'l-muhît*, Dârü'l-Fikr, y.y., 1983; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s. 32, 50, 55, 58, 62, 74, 78, 81, 91, v.d.; c.II, s.10, 12, 22, 29, 34, 37, 42, 44, 45, 46, 56, v.d.; c.III, s.3, 4, 16, 29, 30, 31, 32, 36, 37, 52, 66., v.d.; c.IV, s.15, 21, 50, 57, 60, 62, 70, 77, 80, 84, 95, 101, 107, v.d.

³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubi, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, itina ve tashih Hişam Semîr el-Buhari, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2003; Tefsîru ibn Arafe, c.I, 36, 43, 71, 73, 115, 120, 129, v.d.; c.II, s.7; c.IV, s.25, 188, 258, 262, 171, v.d.

³⁶ Ebû Saîd Nâsiruddîn Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Müessesetü's-Şa'ban, Beyrut, t.y.; Tefsîru ibn Arafe, c.II, s.268; c.III, 203, 271, 295, 360, 371; c.IV, 11

³⁷ Eser yazma halindedir. Tefsirde şunu söyler: “ Çardağın altında İbn Abdisselam'ın yanındaydık. O sırada bize birisi Tibî'nin kitabının nüshasını getirdi. Âyette geçen “أَشَدَّ حَشِيَّةً” cümlesine bir bakalım dedi. Başkalarının yorumlarının çok ötesinde şeyler söylemişti. Şeyhimiz (İbn Arafe) bu eserin nüshalarının çoğaltılmasını emretti. Tunus'ta öğrencilerin elinden düşmeyen bir eser haline geldi. Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.245; Tefsirde Tibî'ye başvurduğu bazı yerler: Tefsîru ibn Arafe, a.g.e., c.I, s.45, 47, 57, 60, 64, 66, 67, 90, 92, 98, 100 v.d.; c.II, s.51, 174, 204, 205, 206, 233, 234, 237 v.d.; c.III, s.70, 73, 90, 98, 117, 138, 194, v.d.; c.IV, s.5, 11, 74, 91, 95, 140, 152, 156, 163, 161, v.d.

Sahih'leri önemli yer tutar. İmam Malik'in Muvattâ'ı da başvuru kaynaklarındandır. İbn Arafe tefsirde kıraat ilminin önemli eserlerine başvurmuştur. Ebu Alî el-Fârisî'nin (377/987) *el-Hucce fi ileli'l-kıraâtî's-seb'a'sı*,³⁸ Ebû Kâsım b. Ebî Kâsım Halef er-Ruaynî eş-Şâtıbî'nin (590/1194), *Hurzü'l-Emânî ve vechu't-Tehânî'si*³⁹ gibi. İbn Arafe tefsirde hem usul-u fıkıh hem de fıkıh kitaplarına da başvurur. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (478-1085), *el-Burhân fi usûli'l-fıkh'ı*⁴⁰, Ebû Abdullah Muhammed et-Temîmî Mâzerî'nin (536/1141), *İzahü'l-mahsul min burhani'l-usul'ü*⁴¹ İmam Gazzâlî'nin (505/1111) *el-Mustasfa'sı*⁴² ve Fahreddin er-Râzî'nin (606/1209) *el-Mahsul fi ilmi usuli'l-fıkh'ı*⁴³ ve Eel-Kârâfî'nin (684/1285) *Nefâisü'l-usul fi Şerhi'l-Mahsul'u*⁴⁴, gibi. İbn Arafe'nin fıkıh ilminde başvuru kaynakları genellikle Mâliki fıkıh kitaplarıdır. Abdüsselam b. Saîd Tenûhi

³⁸ Ebû Ali Ali el-Farisî; *el-Hucce fi ileli'l-kıraâtî's-seb'a*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalim en-Neccâr, Abdülfettah İsmail Şiblî, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, 1983 Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.446; c.II, s.377

³⁹ Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh b. Halef er-Ruayni Şatibi, *Hurzü'l-emani ve vechü't-tehanî*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, t.y.; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.24, 26, 250, 376; c.II, s.161, 207, 241, 275, 292, 342, 429; c.III, s.75, 93, 158, 171, 172, 21, 219, 294, 326

⁴⁰ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdülazim ed-Dib, Câmîatu Katar, Doha, 1978; Tefsîru ibn Arafe, c.IV, s.273

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî Mazerî, *İzahü'l-mahsul min burhani'l-usul*, thk. Ammar et-Talibî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.45, 95, 119, 128, 167, 197, 218, 229, 268, 295, 322; c.II, s.14, 161, 264, 300, 399; c.III, s.19, 58, 296; c.IV, s.279

⁴² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfa*, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Kahire, 1937; Tefsîru ibn Arafe, a.g.e., c.I, s.25, 26; c.IV., s.473

⁴³ Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsul fi ilmi usuli'l-fıkh*, thk.Taha Cabir, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1979; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.41, 77, 125, 157, 212, 238, 290, 366; c.II, s.26, 50, 290, 310; c.III, s.49, 111, 138; c.IV, s.59, 106, 127, 158, 253, 257, 310

⁴⁴ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim Karafi, *Nefâisü'l-usul fi şerhi'l-mahsul*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke, 1997; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.95, 100, 290, 361; c.II, s.449; c.III, s.325; c.IV, s.94, 124

Sahnûn, 240/854 *el-Müdevenetü'l-kübra'sı*,⁴⁵ Ebû Saîd Halef b. Ebü'l-Kâsım b. Süleyman Beraziî el-Kayrâvânî'nin (382/983), *et-Tehzib fî ihtisari'l-müdevvene'si*,⁴⁶ Muhammed b. Abdilaziz el-Utbî'nin (255/869) *el-Utbiyye'si (el-Müstahrace)*⁴⁷, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubi İbn Rüşd (el-Cedd) (520/1126) *el-Beyân ve't-tahsîl'*⁴⁸ Ebû Muhammed Şerefüddin Abdullah b. Muhammed b. Ali Mısrî İbnü't-Tilimsânî'nin (644/1246), *Şerhü'l-Meâlim'i*,⁴⁹ gibi.

İbn Arafe Eşarî kelim ekolünü benimsemiştir. Başvuru kaynakları da Eş'arî kelim eserlerdir. Fahreddin er-Râzî'nin, 606/1209, *el-Erbain fî usulî'd-din'i*,⁵⁰ Âmidî'nin (631/1233), *Ebkârü'l-efkâr fî usulî'd-din'i*,⁵¹ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin (478/1085), *el-İrşad ilâ kavâtu'l-edilleti fî usulî'l-i'tikad'*,⁵² İmam Gazzâlî'nin, (505/1111), *el-*

⁴⁵ Abdüsselam b. Saîd Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevenetü'l-kübrâ*, Dâru Sadr, Beyrut, 1905; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.23, 25, 76, 102, 111, v.d.; c.II, s.5, 7, 12, 13, 15, v.d.; c.III, s.57, 106, 212, 224, 244, 310, 413; c.IV, s.45, 51, 70, 81, 99, 100, 131, 176, v.d.

⁴⁶ Ebû Saîd Halef b. Ebü'l-Kâsım b. Süleyman Beraziî, *et-Tehzib fî ihtisari'l-müdevvene*, thk.Muhammed el-Emin Veled, Dârü'l-Buhus li'd-Dirasati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Türas, Dubai, 1999; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.316; c.II, s.15, 71, 248, 418; c.III, s.244; c.IV, s.49

⁴⁷ Ebû Abdillâh Abdilazîz b. Utbe el-Utbî el-Kurtubî, *Mustahrace*, (nşr.M.Muranyî), Beyrut, 2007; Tefsîru ibn Arafe., c.I, s.23, 87, 101, 104, 150, 172, 225, 265, 271, 274, 342; c.II, s.252; c.IV, s.47, 169, 177, 188, 315,

⁴⁸ Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubi İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, thk.Muhammed Haccî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1984; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.25, 46, 110, 126, 265, 270; c.II, s.292, 333, 399, 427, 449; c.III, s.337, 403; c.IV, s.249, 277, 337

⁴⁹ Ebû Muhammed Şerefüddin Abdullah Mısrî İbnü't-Tilimsânî, *Şerhü'l-Meâlim fî usulî'l-fikh*, thk. Adil Ahmed Abdülmecud, Ali Muhammed Muavviz, Dârü'l-Kütüb, Beyrut, 1999; Tefsîru ibn Arafe,, c.I, s.64, 67, 71, 107, 116, 126, 137, 154, 173, v.d.; c.II, s.27, 57, 78, 94, 217, 245, v.d.; c.III, s.14, 28, 65, 67, 127, 137, 214, 279, 286, v.d.; c.IV, s.175, 225, 250, 289, 359

⁵⁰ Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbain fî usulî'd-din*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire, 1982; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.92; c.III, s.361

⁵¹ Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fî usulî'd-din*, thk.Ahmed Muhammed Mehdi, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesaikü'l-Kavmiyye, Kahire, 2002; Tefsîru ibn Arafe, c.I, 29, 64, 335; c.III, s.279, 371; c.IV, s.206, 221

⁵² İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâtu'l-edilleti fî usulî'l-i'tikad*, thk.Esad Temim,

İktisad fi'l-i'tikad'ı,⁵³ Kâdı İyâz'ın, (544/1149) *eş-Şifâ bi-ta'rifi hukuki'l-mustafa*⁵⁴ s1.

İbn Arafe tefsirinde nahiv ve sarf ilmine ait çok önemli eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Ebû Muhammed Yusuf b. Hişam en-Nahvî'nin (761/1360) *Muğni'l-lebîb*⁵⁵i, Ebû Amr Ebû Bekr İbnü'l-Hâcib'in (646/1249), *el-Îzah fi şerhi'l-mufassal*'i⁵⁶, Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf Muhammed Sekkaki'nin (626/1229), *Miftahü'l-ulûm*'u⁵⁷, Ebü'l-Abbas el-Ezdî Müberred, (286/899) *el-Muktedab*'ı,⁵⁸ Ali b. Mümin el-Usfûr'un (669/1271) *el-Mukarrib fi'n-nahv*'i⁵⁹ Ebû İshak

Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiye, Beyrut, 1985, Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.28, 33, 72, 366; c.II, s.426; c.III, s.53, 137, 183, 270; c.IV., s.85, 225

⁵³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâli, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983; Tefsîru ibn Arafe, c.I, 255; c.III, 56, 301; c.IV, 97

⁵⁴ Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi Kadi İyaz, *eş-Şifâ bi-ta'rifi hukuki'l-mustafa*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1977; Tefsîru ibn Arafe, a.g.e., c.1, s.136, 151, 167, 261, 317; c.III, s.123, 287, 371; c.IV, s.86, 224, 268, 270, 281, 335

⁵⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf ibn Hişam en-Nehvî, *Muğni'l-lebîb*, Dâru İhyâi'l-kütübîl-Arabiyye, Kahire, t.y.; Tefsîru ibn Arafe, c.1, 426; c.II, s.133, 282, 289, 292, 295, 364, 379, 402, 410, 445; c.III, s.368; c.IV, s.54, 58, 60, 89, 103, 168, 226, 263, 286, 327

⁵⁶ Ebû Amr Ebû Bekr İbnü'l-Hâcib, *el-Îzah fi şerhi'l-mufassal*, Dâru Sa'deddîn, Dımaşk, 2005; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s. 25, 33, 63, 96, 195, 198, 204, v.d.; c.II, s.7, 45, 57, 60, 70, 123, 159, 205, 211; c.III, s.40, 48, 61, 138, 167, 179, v.d.; c.IV, s.50, 95, 113, 121, 132, 145, 156, 225, v.d.

⁵⁷ Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf Muhammed Sekkaki'nin (626/1229), *Miftahü'l-ulûm*, Beyrut, el-Mektebetü'l-İlmiyye, [t.y.]; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.55, 63, 75, 80, 88, 91, 131, v.d.; c.II, s. 71, 109, 111, 133, 134, 142, 202, 212, v.d.; c.III, s.108, 126, 129, 191, 220, 238, 240, v.d.; c.IV, s.3, 15, 68, 72, 117, 239, 260, 270, 286, 311, v.d.

⁵⁸ Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdî Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhalik Azime, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, t.y.; Tefsîru ibn Arafe, c.I, 53, 79, 286; c.II, 109, 114, 385, 417, 439; c.III, 70, 357, 358; c.III, 70, 357, 358; c.IV, 55, 207, 279, 304, 323

⁵⁹ Hasan Ali b. Mü'min b. Usfûr el-İşbilî, *el-Mukarrib fi'n-nahv*, thk. Abdullah Cubûrî, Ahmet Abdüssettar Civarî, y.y., 1971; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.28, 75, 80, 85, 91, 163, 196, 216, 221, 239, 257, 323; c.II, s.88, 133, 134, 138, 171, 175, 181, 205, 211, 212, 239, 252, 261, 302, 360, 363, 379, 397, 402, 415, 418, 420, 426, 444, 448; c.III, s.4, 20, 45, 53, 115, 129, 140, 191, 263, 325, 335, 344, 346, 348, 353, 358, 368; c.IV, s.15, 60, 62, 168, 252, 272, 285, 297, 348

Burhâneddin b. İbrahim, Sefâkusî, *el-Mücîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*,⁶⁰ gibi.

İbn Arafe, İbn Atiyye'yi tefsir ilminde önemli bir müfessir olarak görmüş ve tefsir yorumlarına tefsirinde yer vermiştir. Saydığımız eserleri kaynak olarak kullanmakla birlikte tefsirinde baş müracaat kaynağı İbn Atiyye'nin *el-Muharrarü'l-Vecîz* isimli tefsiridir.

İbn Arafe üzerine 2006 yılında Cemal Sandıkçı tarafından "Muhammed b. Arafe, Tefsirdeki Kaynakları ve Uyguladığı Metod" ismiyle bir master tezi yapılmıştır. Ulaşabildiğimiz diğer bazı çalışmalar şunlardır: Dr.Sa'd Ğurâb, "*İbn Arafe ve'l-Mezhebü'l-Malikî*" (Doktora Tezi), yine Dr.Sa'd Ğurâb'a ait makalelerden oluşan "*İbn Arafe vel-menzeü'l-aklî*", İbbü'l-Ceyyid en-Neccâr'a ait olan "*el-Fikrû'l-akd'i inde'l-imâm b. Arafe*", Said Salim Fânidî'ye ait "et-Tefsîr beyne'l-Beyzâvî ve İbn Arafe" (Doktora Tezi)

4.İbn Arafe'nin Tefsir Metodu

Müslüman âlimler, nâzil olmasından bu yana Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına yönelik çok büyük gayret sarf ederek belli ilke ve prensipler çerçevesinde bir takım metotlar geliştirmişlerdir. İşte bu noktada İbn Arafe'nin eserinde dikkatimizi çeken tefsir metotlarını şu ana başlıklar altında incelemek istiyoruz.

4.1.Âyeti Âyetle Tefsir Etmesi

Bir müfessirin Kur'ân'ı tefsîrde birinci dayanak ve kaynağı yine Kur'ân'ın kendisidir. Müfessir önce Kur'ân'da gördüğü mutlak ifadeleri takyîd (sınırlama), mücmelleri beyan (kapalı olaları îzah), âmm olan ifadeleri tahsîs (genel ifadeleri özelleştirme) eden âyetleri arar. Zira bir yerde mutlak olarak geçen bir hüküm başka bir yerde mukayyed (kayıtlanmış), bir yerde mücmel olarak ifade edilen bir

⁶⁰ Ebû İshak Burhâneddin b. İbrahim, Sefâkusî, *el-Mücîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Muhammed Musa Zenin, Külliyyetü Da'veti'l-İslamiyye, Trablus, 1992; Tefsîru ibn Arafe, c.I, s.85, 119, 277, 333

konu başka bir yerde geniş bir şekilde beyan edilip açıklanmış, bir yerde mübhem bırakılan bir konu başka bir âyette beyan ve tefsîr edilmiş olabilir ki müfessirin önce bunları araması gerekir.⁶¹

İbn Arafе de bu metodu tefsirde kullanmıştır. “ أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِّنْ ”
 “الأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ ” “Buna rağmen, yine de onlar, yerde birtakım varlıkları,
 insanları öldükten sonra diriltecekleri zannı ile tanrı edindiler.”⁶² âyetinin
 tefsirinde şunları kaydeder: “النُّشُورُ” “ihyâ yani diriltme anlamındadır.
 Allah ölüleri diriltilip yeryüzünde yayacaktır. Bu anlamı destekleyen
 bir başka âyette Allah Teâlâ şöyle buyurur: “ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ ”
 “O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerinden biri:
 Sizi topraktan yaratmış olmasıdır. Sonra dünyaya yayılmış beşeriyet
 haline geldiniz.”⁶³ ve “ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ دَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ ”
 “O'nun takdir ettiği rızıklardan yiyin, istifade edin.
 Ama ölümden sonra dirilip O'nun huzuruna çıkacağınızı da bilin!”⁶⁴
 âyetleriyle tefsir eder.

İbn Arafе bir kelimenin anlamını derin bir araştırma ve dikkatle
 başka âyetlerde geçtiği yerlere işaret ederek tefsir eder.

“ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ فَاصْفَحْ ”
 “الصَّفْحَ الْجَمِيلِ ” Öyle ya, Biz gökleri, yeri ve bu ikisinin aralarında bulunan
 varlıkları elbette boşuna değil, hak bir gaye ve hikmetle yarattık. Hiç şüphe
 yok ki o kıyamet saati gelip çatacaktır. Öyleyse müsamaha ve tatlılıkla

⁶¹ Ebû Abdullah Bedreddin Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk.Ebü'l-Fazl
 İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1957, c.II, s.175,, Muhammed
 Huseyn, Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye,
 Beyrut, 1986, c.I, s.37-38

⁶² Enbiya 21/21

⁶³ Rum 30/20

⁶⁴ Mülk 67/15

daıran onlara.”⁶⁵ “ ‘hak’ kelimesi Kur’ân’da çok âyette geçmektedir. “ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا ” “Ey Yüce Rabbimiz! Sen bunları gayesiz, boşuna yaratmadın.”⁶⁶ âyetiyle “ أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا ” “Bizim sizi boşuna mı yarattığımızı mı zannediyorsunuz?”⁶⁷ âyeti tefsir etmektedir. Anlamı desteklemesi açısından Râ’d, Ahkâf, Teğâbü’n ve Amme Sûrelerine bak.⁶⁸

Ayrıca İbn Arafe, manası anlaşılmayan garip bir lafzı açıklarken kelimenin başka âyetlerdeki kullanımını değerlendirir. “ وَمَتَّعُوهُمْ عَلَى قَدْرِهِ ” “Zengin kudretince, eli dar olan, kendi halince olmak üzere..”⁶⁹ âyetinde geçen “الموسع.” kelimesini “eli bol olan” kelimesini “ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ” “Göklerde ve yerde ne varsa O’nundur. ”⁷⁰ ve “ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ ” “Rahmetim ise her şeyi kaplar.”⁷¹ âyetleriyle tefsir eder.⁷² “ أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ ” “O sayılı günler.”⁷³ âyetindeki “مَعْدُودَاتٍ” Yûsuf Sûresi’ndeki “ ذَرَاهِمَ مَّعْدُودَةٍ ” “birkaç paraya”⁷⁴ âyetiyle tefsir etmiştir.⁷⁵ Görüldüğü üzere İbn Arafe çeşitli açılardan Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmiştir.

4.2.Âyeti Hadisle Tefsiri

Kur’ân tefsirinin âyetlerden sonra en önemli kaynağını Allah Resûlü’nden nakledilen hadisler oluşturmaktadır. Zira Kur’ân’ın en

⁶⁵ Hicr 15/85

⁶⁶ Âl-i İmrân 3/191

⁶⁷ Mü’minûn 23/115

⁶⁸ İbn Arafe, a.g.e., c.I, s.81

⁶⁹ Bakara 2/236

⁷⁰ Bakara 2/255

⁷¹ A’râf 7/156

⁷² İbn Arafe, a.g.e., c.I, s.290-291

⁷³ Bakara 2/184

⁷⁴ Yûsuf 12/20

⁷⁵ İbn Arafe, a.g.e., c.I, s.280; Diğer bazı örnekler için bkz. İbn Arafe, Tefsîr, c.I, s.36; c.II, s.272; c.III, s.294

yetkili müfessiri Hz. Peygamber'dir. Ancak Hz. Peygamber'in bütün olarak Kur'ân'ı tefsir ettiği bilinmemekte ise de ashâbına kapalı ve anlaşılmaz gelen pek çok âyeti açıkladığı da bilinen bir husustur.⁷⁶ Zira Hz. Peygamber, Kur'ân'ı tebliğ hem de tebyîn etmek üzere görevlendirilmiştir. Bu yüzden sünnet, Kur'ân karşısında Kur'ân'ı tefsir edici, ondaki mübhem ve muğlak bırakılan noktaları tebyin edici rollere sahiptir.⁷⁷ Bu durumda sünnetin Kur'ân karşısındaki fonksiyonel bir yapısının olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak hemen belirtelim ki, bu ifadeyle, sünnetin Kur'ân'dan daha değerli olduğunu değil, Kur'ân'ın kendisini anlatan ve kendini anlatan ve kendi muhtevasına uygun hükümler getiren sünneti önemseydiği ortaya konmaktadır.

Muhammed İbn Arafе de tefsirde hadise başvurmuştur. Bir örnekte şunları kaydeder: *Kur'ân'da " لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ " " Dinde zorlama yoktur " buyrulur. "Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in elçisi olduğuna şehadet etmen, zekat vermen, Ramazan Ayı'nda oruç tutman, imkan bulduğunda hac yapmandır." hadisi bu âyeti tefsir eder.*⁷⁸ İbn Arafе tefsirde kullandığı hadisleri en çok Buhâri ve Müslim'den tercih etmiştir. Tirmizî'den de nakiller yapar. İmam Malik'in Muvattâ'ı da başvuru kaynaklarındandır. Nesâî'nin Sünen'inden hiç alıntı yapmamıştır. Ebû Dâvud ve İbn Mâce'nin Sünen'lerinden bir nakil yapar.⁷⁹ İbn Arafе kaynak göstermeden de hadis nakleder.⁸⁰

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. Suat Yıldırım, *Peygamber Efendimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Işık Akademi Yayınları İstanbul, 2009

⁷⁷ Muhammed b. Nasr Mervezî, *es-Sünne*, Beyrut, 1987, s.33; Ayhan Tekineş, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2005, s.72

⁷⁸ İbn Arafе, *a.g.e.*, c.I, s.313

⁷⁹ Muvattâ

için bkz. Tefsîru İbn Arafе, c.I, s.363; c.II, s.50; c.IV, s.75, 176; Buhâri için bkz. Tefsîru İbn Arafе, c.I, s.125, 458; c.II, s.49, 72, 371, 372; c.III, s.94, 103, 174, 185, 285, 347; c.IV, s.46, 89, 206, 214; Müslim için bkz. Tefsîru İbn Arafе, c. I, s.30, 35, 125, 126, 136, 153, 267, 337; c.II, s.49, 64, 216, 305, 385, 409; c.III, s.16, 124, 185; c.IV, s.31, 59, 62, 187; Tirmizî için bkz. Tefsîru İbn Arafе, c.I, s.265; c.II, 267; c.III, s.123, 262, 283; c.IV, s.5, 63; Ebû Dâvud için bkz. Tefsîru İbn Arafе, c.III, s.120; İbn Mâce, c.III, s.123; c.IV, s.242

İbn Arafe'nin Kur'ân-Sünnet iç içeliği içerisinde yorumladığı bir diğer âyet-i kerîme şudur: “هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ” “Zalim topluluktan başkası mı helâk olacak?”⁸¹ nitekim hadiste “İçimizde sâlih kimseler varken de mi helak oluruz, sorusuna Allah Resulü (s.a.s.) ‘Evet, kötü fiiller çoğalınca evet.’ buyurdu. Hadiste ifade edilen ceza ölümle helak iken, âyette ifade edilen helak ise ceza vermek suretiyle helak etmektir,⁸² demektedir.

Şu halde İbn Arafe'nin bazı âyetlerin yorumunda hadislerden delil getirme yoluna gittiği görülmektedir. Hadisle tefsir metodunu uygularken âyet ve hadis arasında teâruz olan noktayı izah ettiğini⁸³ de görmek mümkündür.

4.3.Sahabe ve Tabiûn Görüşlerine Yer Vermesi

Hız. Peygamber'den sonra tefsir sahasında en büyük rolü sahabe almıştır. Çünkü sahabe, sarsılmaz imanları, o gün meydana gelen hadiseleri izlemeleri ve sebep-i nüzûle vâkıf olmaları sebebiyle, Kur'ân'ı en iyi anlayan topluluk kabul edilmiştir. İslam'a davette Hız. Peygamber'in ilk muhatabı olan bu değerli insanlar kendisinden her zaman imanlarını kuvvetlendirecek feyzi almışlar, gerek Kur'ân'ın gerekse Hız. Peygamber'in emirlerine derhal itaat ederek O'nun açıklamalarıyla Kur'ân'ın manasını, tatbikatını öğrenmişler, öğrendikleri sûreyi ezberleyinceye ve anlayıncaya kadar üzerinde durmuşlar, iyice bellemeden başka sûreye geçmemişlerdir. Zira onlar Hız. Peygamber'in “Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğreteninizdir.”⁸⁴ hadisindeki öğrenme ve öğretmenin mücerred manada kullanılmadığını, öğrenilen ve öğretilen şeylerin muhtevasını

⁸⁰ Örnekler için bkz. İbn Arafe, c.I, s.25, 98, 153, 197, 262, 295, 305, 313, 379, 385, 393, 439, 448; c.II, s.83, 156, 265, 338, 346, 359, 421, 429, 430; c.III, s.119, 137, 148, 152, 171; c.IV, s.32, 102, 111, 125, 170, 182, 218, 257, 307

⁸¹ En'âm 6/47

⁸² İbn Arafe, a.g.e., c.II, s.156

⁸³ İbn Arafe, 2/216

⁸⁴ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 21; Ebû Dâvûd, Vitir, 14; Tirmîzî, Fedâilü'l-Kur'ân, 15

bilme manasında kullanıldığını idrak etmişlerdi.⁸⁵ Sahabeden sonraki nesil olan tâbîiler ise, tefsirle ilgili bilgilerinin çoğunu sahabeden almışlar ve bu bilgilerinin üzerine kendi bilgilerini koymuşlardır.⁸⁶

Sahabeden özellikle Abdullah b. Abbas'ın yaptığı nakiller dikkat çekicidir. “وَفُودَهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ” “çırası insanlarla taşlar olan ve kâfirler için hazırlanmış o ateşten”⁸⁷âyetinde “الْوُفُودُ” kelimesinde İbn Abbas'tan gelen rivayetle “kibrit taşı” şeklinde yorumlamıştır.⁸⁸ Yine “وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ” “Şu kadar ki erkeklerin onların üzerindeki hakları bir derece daha fazladır. Unutmayın ki Allah üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibidir.”⁸⁹ âyetinin tefsirinde “derece” kavramında müfessirlerin farklı görüşler serdettiğini, İbn Abbas'ın “hüsn-ü muâşeret” yorumunun Cumhurun görüşü olduğunu beyan eder. Sahabeye isnad edilen yorumları tenkit eder. İbn Mesud'a atfedilen derece kavramının “sakal” şeklinde yorumu tefsirlerin uydurmalarındandır.⁹⁰ Başka bir yerde İbn Mesud'un yorumunu doğrudan eleştirir. “وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً” “Rabbin meleklerle: “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dediği vakit”⁹¹ âyetini İbn Mesud “Kullarım arasında emirlerimi hak ile yerine getiren kimse halifedir.” şeklinde tefsir eder. İbn Arafe ise İbn Mesud'a

⁸⁵ Zehebî, *a.g.e.*, c.I, s.57-59; İbn Teymiye, *a.g.e.*, s.119; Muhammed Abdülazîm, Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulumi'l- Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, (I-II) Beyrut, 1988, c.II, s.17; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu*, A.Ü.İ.F.D., 1962; IX, s.34-36

⁸⁶ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, A.Ü.İ.F.D., LXXX, Ankara, 1968 s.107; Zeki, Duman, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, Erciyes Üni.Yay., Kayseri, 1992, s.133

⁸⁷ Bakara 2/24

⁸⁸ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, s.74

⁸⁹ Bakara 2/228

⁹⁰ İbn Arafe, c.I, s.275

⁹¹ Bakara 2/30

karşı çıkar.“Âyette halife ile kastedilen enbiyâ-i izamdır zira Kur’ân’ı Allah’tan Peygamberler alırlar.” demektedir.⁹²

İbn Arafe tefsirde tabiûn görüşlerine de hatırı sayılır derecede başvurmuştur. Söylenebilecek birçok örnekten birisi de “إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ” “Sular taşıdığı vakit, sizi emniyetli gemide Biz taşımıştık!”⁹³ âyetinin tefsirinde Tâbiûn büyüklerinden Katade’nin yorumunu verir: “Su 15 zirâ kadar her şeyin üstüne çıkmıştı.”⁹⁴ “كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ” “miktarı elli bin sene olan bir günde”⁹⁵ âyetinin tefsirinde İkrime’den “Bununla dünyanın elli bin senelik ömrü olduğu ifade edilmiştir. Bunun ne kadarı geçmiştir, ne kadarı kalmıştır kimse bilemez.”⁹⁶ yorumunu aktarır.

4.4.Sebeb-i Nüzul İlminden İstifade Etmesi

Kısaca “âyetlerin iniş sebepleri” anlamını ifade eden “esbâbü’n-nüzûl”, terim olarak da ‘Hz. Peygamber döneminde vuku bulan ve Kur’ân’ın bir veya birkaç âyetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Resûlullah’a sorulan soru’⁹⁷ demektir.

Hiçbir müfessir esbab-ı nüzûl ilminden kendini müstağni tutamaz. Çünkü esbab-ı nüzûl içerisinde mücmelin izahı, gizli olan bir hususun ortaya çıkarılması olabilir. Sebeb-i nüzûl rivâyetleri

⁹² İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, s.93

⁹³ Hâkka 69/11

⁹⁴ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.IV, s.280

⁹⁵ Meâric 70/4

⁹⁶ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.IV, s.286

⁹⁷ İbn Âşûr, *a.g.e.*, c.I, s.46; Muhsin Demirci, *Esbab-ı nüzûl maddesi*, T.D.V.İ.A., c.XI, s.360; Farklı tanımlar için bkz. Zerkeşî, *a.g.e.*, c.I, s.13; Zürkânî, *a.g.e.*, c.I, s.106; Subhi Salih, *Mebâhîs fi ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-ilm, Beyrut, ts, s.132; Mennâu’l-Kattân, *Mebâhîs fi ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetü’l-Maârif, Riyad, 1981, s.79-80

maksadın açığa çıkmasına yardım eder. Ama bu rivâyetler âyetin anlamını tahsis etmez.⁹⁸

İbn Arafe âyetlerin tefsirinde sebab-i nüzul ilminden istifade etmiştir. Âyetin tefsirini yaparken sebab-i nüzul rivayetini verirken klasik sebab-i nüzul lafzını kullanır. “ لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ” “Daha önce yiyip içtiklerinden dolayı kendilerine bir vebal yoktur.”⁹⁹ âyetinin tefsirinde “ قَالَ قَوْمٌ مِّنْ سَبَبِ هَذِهِ الْآيَةِ لَمَّا نَزَلَ تَحْرِيمُ الْحُمْرِ، قَالَ قَوْمٌ مِّنْ ” “Bu âyetin sebab-i nüzulü şudur: İçkinin haram kılınışı ile ilgili âyet nâzil olunca sahabeden bazıları şöyle dediler: ‘Ey Allah’ın Resulü! İçkiyi daha önce içmiş ve vefat etmiş kimselerin durumu ne olacak? Ve bu âyet nâzil olmuştur.”¹⁰⁰

İbn Arafe sebab-i nüzul ile âyetin irabını birleştirir. “ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ ” *“İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. Üstelik sözünün özüne uyduğuna Allah’ı da şahit gösterir. Halbuki gerçekte o, düşmanların en yamanıdır.”*¹⁰¹ “Bu âyetin sebab-i nüzulünde üç vecih vardır. Birincisi küfrü gizleyip İslam’ını izhar eden herkesi kuşatır. İkincisi münafik kimselerin bir kısmı hakkında hususidir. Recî’ Gazvesi’nde şehit edilenler hakkında konuşan kimseler hakkında nâzil olmuştur. Üçüncüsü de Ahnes b. Şureyk hakkında hususidir.” Ardından Ebû Hayyan’ın şu görüşünü nakleder: “من” “الذي” anlamında ism-i mevsûle ya da nekre-i mevsûfedir. İbn Arafe kendi kanaatini de şöyle serdedir: Bu kelimenin irabı nekredir ve münafikların bütünü hakkında âyetin ifadesine uygundur. Son iki görüş hakkında da kelimenin mevsûle olması gerekmektedir.”¹⁰²

⁹⁸ Muhammed Tâhir ibn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûniyye, Tunus, 1984, c.I, s.19

⁹⁹ Mâide 5/93

¹⁰⁰ İbn Arafe, 2/125

¹⁰¹ Bakara 2/204

¹⁰² İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, s.248

Şunu hemen belirtelim ki İbn Arafe bazı müfessirlere sebeb-i nüzulle cevap verir. “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُعْطِيَهُمْ أَموَالَهُمْ” *“Dini inkâr edenlerin ne malları ne de evlatları, müstahak olmaları sebebiyle Allah’ın vereceği cezayı önlemede, kendilerine asla fayda veremezler.”*¹⁰³ Âyetinin tefsirinde şöyle demektedir: “İbn Atiyye bu kimselerin öldükten sonra dirilmeye inanmayan dehriyyûn mezhebi müntesibidirler” der. İbn Arafe bu tefsiri reddeder ve âyeti esbâb-ı nüzule dayanarak açıklar: “Bunlar Necran Hıristiyanları olmalıdır. Zira âyetin nüzulüne sebep olan olay odur.”¹⁰⁴

4.5.Münâsebet İlminden İstifade Etmesi

Münâsebet ilmi, Kurân ilimlerinin önemli kısımlarından birini oluşturmaktadır. Çünkü Kur’ân’ın kendi içyapısı ve düzeni eşsiz şekilde inşa edilmiştir. Bu yüzden ondaki âyet ve sûrelerin kendi arasında mükemmel bir uyum bulunmakta ve bu yönüyle mucizevî bir yapı arz etmektedir.¹⁰⁵ Hatta Müfessir Fahreddîn Râzî, Kur’ân âyetlerini anlamada pek çok latîf nüktenin sûre ve âyetlerin tertibinde ve aralarındaki münasebete olduğu vurgulamaktadır.¹⁰⁶ Bununla birlikte sûreler arası münasebeti kabul etmeyen âlimlerin olduğu da bilinmektedir. Bu görüşü savunanlara göre sûrelerin tertibi tevkifi olmadığından sûreler ve âyetler arasındaki münasebetten söz edilemez.¹⁰⁷

İbn Arafe Kur’an tefsirinde münasebet ilminden çokça istifade etmiştir. “وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ” *“Hani Rabbin demişti”*¹⁰⁸ âyetinin tefsirinde şöyle demektedir. “Bize göre bu âyetin önceki âyetlerle ilgisi vardır. Allah insanı yaratmakla lütfunu ortaya koyunca, yeryüzünü onlar

¹⁰³ Âl-i İmran 3/10

¹⁰⁴ İbn Arafe, a.g.e., c.I, s.350

¹⁰⁵ Zerkeşî, a.g.e., c.I, s.36

¹⁰⁶ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., 1/1473

¹⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Musa Bilgiz, *Âyetler ve Sûreler Arasında Münâsebet: Said Havva Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara, Yayınları, 2006

¹⁰⁸ Bakara 2/30

için bir döşek kıldı. Ardından da kendilerinin ve ailelerinin yaratılma sebebi olan Adem aleyhisselam'ı andı."¹⁰⁹

İbn Arafe'nin bir ilim olarak münasebet ilminden faydalandığının bir başka örneği de şudur: “ *بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ* ” “*Hayır, durum hiç de öyle değil! Günah işleyip de günahın kendisini her taraftan kuşattığı kimseler var ya, işte onlar cehennemliktir. Hem de orada ebedî kalacaklardır.*”¹¹⁰ âyetinin tefsirinde şunları söyler: “*Bu âyetin öncesiyle olan münasebeti şudur. Önceki âyette inkârcıların az ve belli olan bir azaba uğrayacakları iddiasıdır. İki yönden bu iddiaları reddedilmiştir: Birincisi, “Buna dair Allah’tan garanti mi aldınız?” sözünün muhtevasıdır. İkincisi ise, delil getirmekten âciz kalınca iddialarının doğru olduğunu kabul etsek bile Kur’ân’ın bu deliliyle geçersizliği ortaya çıkmaktadır.*”¹¹¹

Bütün bu örneklerden sonra şunu ifade edelim ki İbn Arafe, âyetlerin kendi içindeki anlamsal bütünlüğüne dikkat etmekte, âyetlerin anlaşılmasında müstesna bir yeri bulunan münasebet ilminden faydalanmakta ve bir müfessir için bu ilmin tefsirin önemli bir kaynağı olduğunu göstermektedir.¹¹²

4.6. Dil İle Tefsiri

Kur’an Arapça nâzil olduğu için, bir müfessirin en başta gelen hususiyetlerinden birisi de onun iyi bir dil bilgisine sahip olmasıdır. Buna göre müfessirin sadece gramatik yönden dil bilgisine değil, mecaz-hakikat, teşbih-istiâre, kinâye-ta’rîz, hasr-ihtisar, i’câz-itnâb, haber ve inşâ gibi Arap dilinin edebi yönlerini bilmesi gerekir ki o, âyetlerin içerdiği derin anlamları ve latîf nükteleri anlayabilsin.

¹⁰⁹ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, s.92

¹¹⁰ Bakara 2/81

¹¹¹ İbn Arafe, c.I, s.139

¹¹² Diğer örnekler için bkz. Tefsîru İbn Arafe, c.I, s.205, 324, 354; c.II, s.60, 117, 151, 271, 344; c.III, s.90, 132, 210, 310, 316, 384, 412; c.IV, s.17, 27, 164, 241, 273

İslamî ilimlerin her sahasında kudretli bir vukûfiyeti olan İbn Arafe'nin en önemli yetkinliği Arap dilinin sarf-nahiv ve belagat alanlarındadır. İbn Arafe dil konularını en ince ve değişik noktalarıyla incelemiştir.¹¹³

Kur'an cümlelerindeki tek harfin bile anlama katkısının önemini vurgular. "ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ" âyetinin¹¹⁴ tefsirinde şunları kaydeder. Fiilin "ب" harfi ile müteaaddî yapılması Allah'ın onların nurlarını alıp götürmesinin sürekliliğini en güzel biçimde anlatmaktadır. Fiile "ب" harfinin gelmesi, nurları alıp götürenin bu fiili kendisinin yerine getirdiğini anlatır. Bu nasıl şiddetli bir azap olduğunu da gösterir. Kaybettikleri bu nur bir daha asla kendilerine geriye dönmeyecektir.¹¹⁵

İbn Arafe müfessirlerin görüşlerini anlatır ardından kendi tercihini yapar. "ثُمَّ أَيْضًا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" "Sonra, insanların sel gibi aktığı yerden siz de akın edin ve Allah'tan af dileyin! Çünkü Allah çok affedicidir, merhamet ve ihsanı boldur."¹¹⁶ âyetinin tefsirinde "ث" harfinin kullanışı ile ilgili bilgi verir: "Ebû Hayyân demiştir ki; "ث" ifadede tertip için kullanılmıştır. Yoksa zorluğu sebebiyle zaman için kullanılmamıştır. Arafat'tan inişi ifade eder. "vav" harfinin sözde kullanılması gibi. İbn Arafe ise bu harfin hem ifade hem de zaman için kullanıldığını söylemektedir: "Aslında ikisi arasında bir fark yoktur. Vav harfi de ifadede tertibi ifade eder. Âyette önce söylenen konu lafız olarak da önce ifade edilmiştir yoksa anlamda değil."¹¹⁷ demektedir "ك" harfi ile teşbih-benzetme kastedilmiştir. Yani Kureys'in önderlerinin Allah Resûlü'nden zayıf müminleri huzurundan istemelerine benzemektedir. Biz

¹¹³ Vesîle Bel'îd, a.g.e., s.352

¹¹⁴ Bakara 2/17

¹¹⁵ İbn Arafe, a.g.e., c.I, s.60

¹¹⁶ Bakara 2/199

¹¹⁷ İbn Arafe, c.II, s.578-579

onların bazısını bazı kimselerle sınıdık da Sen'den zayıf müminleri koormanı istediler. Arapça'da şöyle denir: Zeyd'in Amr hakkında imtihan edilmesi için onu öldürdü."¹¹⁸

4.7.Nahiv Yönü

İbn Arafе tefsirde nahiv ve i'rab konularına oldukça fazla yer ayırmıştır. Bu konuda nahiv akımlarının görüşlerini verirken tercihini sebebini de belirterek bazı görüşleri de reddetmiştir. Nerdeyse tefsirin çoğu yerinde Ebû Hayyan el-Endelûsî'nin "el-Bahru'l-Muhît", Safâkusî'nin "el-Mecîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd", Ali b. Mümin el-Ufûr'un "el-Mukarrib fî'n-nahv"i ve Zemahşerî'nin "el-Keşşâf"ına nahiv konularında müracaat ederken, zaman zaman da Nahiv ilminin büyük üstadları Sîbeveyh, el-Kisâî, el-Ferrâ ve iki büyük nahiv okulu Basra ve Kûfe okullarının âlimlerine başvurur.¹¹⁹

İbn Arafе'nin nahvi, tefsirde nasıl kullandığının bazı örneklerini verelim:

"آلم ذَالِك الْكِتَابُ" "Elif, Lâm, Mîm. İşte bu kitap"¹²⁰ âyetinin tefsirinde şunları kaydeder: "Zemahşeri bir soru sorar. İsm-i işaret uzak anlam içindir, âyette ise yakın için midir? Âyetteki ism-i işaret manevi yakınlık anlamındadır." İbn Arafе Zemahşeri'ye cevaben: Böyle bir sorunun vârid olması uygun değildir. Allah Teâlâ "قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ" ve "لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ" âyetlerinde ta'zim ifadesi olarak ism-i işaretin uzak için olan ism-i işaretin yakın için olduğunu göstermektedir. Bu beyan ilmi uzmanlarının tespit ettikleri anlamdır.¹²¹

İbn Arafе'nin tefsirde en çok başvurduğu kaynağı dil, sarf ve nahiv meseleleri olduğu için uzmanlarına tefsire müracaat etmelerini hatırlatarak bunun bir makaleyi aşacağını belirtmek isterim.

¹¹⁸ İbn Arafе, c.II, s.159

¹¹⁹ Vesîle Bel'îd, a.g.e., s.380

¹²⁰ Bakara 2/2

¹²¹ İbn Arafе, a.g.e., c.I, s.42

4.8. Eleştirel Yaklaşımları

İbn Arafé'nin tefsirinde dil ve dil konuları ağırlıktadır. Genelde getirdiği eleştiriler de dil ve beyan konularındadır. Özellikle de Zemahşeri'yi, İbn Atiyye'yi¹²² ve Ebu Hayyân el-Endelûsi'yi¹²³ epeyce eleştirir. Bu da açıkça gösteriyor ki İbn Arafé, bir müfessir, fakih, fıkıh usulcüsü olmasının yanı sıra İslam kültür hayatının önemli filologlarındandır.¹²⁴ Zemahşeri gibi bir dil üstadını nasıl eleştirdiğini bir örnekle görelim. “Zemahşeri *“فَلَيْسَتْ جِيئُوا لِي وَلِيؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ”* âyetinin tefsirinde, icabeti imana ve itaata davet etmeye bağlar. İbn Arafé, Zemahşeri burada takdim ve tehir ile gereksiz bir tekrar yapmıştır. İtaata zaten imandan sonra gelir. Bana göre âyette şu denmektedir: Önünüze koyduğum delilleri iyice düşünün ve fillerinizle de iman edin.”¹²⁵

İbn Arafé'nin eleştirel yaklaşımlarının hedefinde Mutezile mezhebi de vardır. Kendisi Eş'arî mezhep görüşlerini savunurken Mutezile mezhebine eleştiriler de getirir. Bu da İbn Arafé'nin kelimelerindeki derin bilgisinin de göstergesidir.¹²⁶ “لَنْ تَرَانِي” “Sen Beni göremezsın.”¹²⁷ âyetinin tefsirinde şunları kaydeder: Bakmak (nazar) başka rü'yet (görmek) başka şeylerdir. Zemahşeri لَنْ harfinin daimi nefy anlamında olduğunu söyler bu yanlıştır, daimi nefy için değildir. “فَإِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي” “Eğer yerinde durursa sen de Beni görürsün!”¹²⁸ âyeti rü'yetin imkânına delalet eder.¹²⁹

¹²² Örnekler için bkz. Tefsîru ibn Arafé, c.I, s.132; c.II, 107

¹²³ Örnekler için bkz. Tefsîru ibn Arafé, c.I, s.253, 260; c.II, s.253

¹²⁴ Vesîle Bel'îd, a.g.e., s.387

¹²⁵ İbn Arafé, a.g.e., c.I, s.226; Diğer bazı örnekler için bkz. c.I, s.50, 381

¹²⁶ Vesîle Bel'îd, a.g.e., s.403

¹²⁷ A'râf, 7/143

¹²⁸ A'râf, 7/143

¹²⁹ İbn Arafé, a.g.e., c.II, 251; Diğer bazı örnekler için bkz. c.II, s. 241, 337; c.III, s.279, 312

İbn Arafe aynı dönemde ve coğrafyada yaşayan ve bilimsel tefsiri reddeden İmam Şatıbi'nin (790/1338)¹³⁰ aksine bilimsel tefsir yorumları yapar. Sözelimi dünyanın yuvarlak oluşunu şöyle anlatır: “وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ” “Doğu da Batı da Allah'ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allah'a itaat ve ibadet ciheti vardır. Muhakkak ki Allah'ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır.”¹³¹ “رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ” “O hem iki doğunun, hem iki batının Rabbidir.”¹³² âyetleri şunu anlatır: “Dünya yuvarlaktır. Bunun kanıtı birçok doğu ve batının olmasıdır. Zira her yer birileri için doğu hükmünde iken diğerleri için batı hükmündedir.”¹³³ Bu konuda matematikçi Öklit'i delil gösterir.¹³⁴

Sonuç

Muhammed b. Arafe İslami ilim dallarında eserler ortaya koymuş çok yönlü bir âlimdir. Sadece dini ilimlerde değil, matematik ve mantık gibi aklî ilimlerde de eserler kaleme almıştır. İbn Arafe'nin tefsir ilminde de çok ciddi katkıları olmuş önemli biridir. Daha çok fıkıh alanında şöhret bulsa da Kur'an'ı -Ankebût, Rûm, Beled, İnşirah, Tîn, Alak, Kadir, Beyyine, Zilzâl ve Muavvizeteyn Sûreleri hariç-baştan sona tefsir etmiştir. Bu sûrelerin tefsirini yapmama nedenini belirtmemiştir. Sûrelerin tefsirini yaparken bütün âyetleri ele almamış olması ise bir eksiklik, ilim dünyası için ise bir kayıptır.

İbn Arafe'nin tefsirinin ismi “Tefsîru İbn Arafe”dir. Tefsir için dil yönü öne çıkan bir dirayet tefsiri diyebiliriz. Tefsirde rivayet tefsir özelliklerini de görmek mümkündür. Bazen senediyle bazen de sened zikretmeden nakiller yapmıştır. Nâsîh-Mensuh, Muhkem-Müteşabih,

¹³⁰ Ebû İshak, Şatıbi, *el-Muvâfakât*, (çev.Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.1

¹³¹ Bakara 2/115

¹³² Rahman 55/17

¹³³ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, s.161

¹³⁴ İbn Arafe, *a.g.e.*, c.I, s.69; Bitkilerin yaratılışı ile ilgili bkz. İbn Arafe, *a.g.e.*, c.III, 203

Huruf-u Mukatta, Mübhemâtü'l-Kur'ân gibi konularda geleneksel çizgide kalmıştır. Âyetleri tefsir ederken Endülüs geleneğinin Kuzey Afrika'ya etkisinin görüldüğü bir Arapça kullanmıştır bu sebeple zaman zaman anlama zorlukları çekilebilir. Soru-cevap metodunu tercihinde Zemahşeri'nin etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. İbn Arafe daha önce pek uygulanmamış bir metotla tefsirine girişte Kur'an ilimlerine dair bilgiler verir.

Yine İbn Arafe yazma halde bulunan nüshalarından kendisinden sonra gelen Kuzey Afrikalı müfessirlerin birçoğu istifade etmiştir. Mâliki mezhep ekolünün yetiştirdiği önemli simalardandır. Sosyal hayatın içerisinde kalmayı tercih etmiş, kendisine teklif edilen hâkimlik görevini kabul etmemiştir. İbnü'l-Cezerî onun gibi değerli bir mağribliyi görmedim, demektedir. İbn Arafe ilim dünyasında tanındıkça Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında otorite bir şahsiyet olarak kabul edilecek ve araştırmacıların başvuru kaynaklarından biri haline gelecektir.

KAYNAKÇA

Abdülalîm, Abdurrahman Hadar, *el-İslam ve'l-müslimûn fi İfrîkiyyeti's-şimâliyye*, Alemü'l-Ma'rife, Cidde, 1986.

Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali, *Ebkarü'l-efkâr fi usûli'd-din*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesaikü'l-Kavmiyye, Kahire, 2002.

Bel'îd, Vesîle, *et-Tefsir ve't-ticâhâtühû bi İfrîka mine'n-neş'eti ile'l-karni's-sâmini'l-hicrî*, Şeriketü Fünûnü'r-Resm ve's-Sahâfe Tunus, 1994.

Beraziî, Ebû Saîd Halef b. Ebü'l-Kâsım b. Süleyman, *et-Tehzib fi ihtisari'l-müdevvene*, thk. Muhammed el-Emin Veled, Dârü'l-Buhus li'd-Dirasatü'l-İslâmiyye ve İhyai't-Türas, Dubai, 1999.

Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Müessesetü's-Şa'ban, Beyrut, t.y.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973.

Brockelmann, *Supplementband*, Leiden, 1938.

Brunscvig, Robert, *Târîhu İfrîkıyye fî Ahdi'l-Hafsî*, trc. Hâmmâdî es-Sâhilî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazim ed-Dib, Câmîiatu Katar, Doha, 1978.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu*, A.Ü.İ.F.D., 1962; IX, s.34-36.

....., *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, A.Ü.İ.F.D, LXXX, Ankara, 1968 s.107.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn, *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikad*, thk. Esad Temim, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut, 1985.

Dâvûdî, Semsüddîn Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y.

Demirci Muhsin, *Esbab-ı nüüzül maddesi*, T.D.V.İ.A., c.XI, s.360-362.

Duman, Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, Erciyes Üni.Yay., Kayseri, 1992.

Ebû Hayyân, Esirüddîn Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *Tefsirü'l-bahri'l-muhît*, Dâru'l-Fikr, y.y., 1983.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan b. Ebî Bişr, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Abdülazîz İzzeddîn Seyrevân, Dâru Lübnân lî't-Tıbaa, Beyrut, 1987.

Ezdî, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhalik Azime, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, t.y.

Farisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdülgaaffar Ebû Ali; *el-Hucce fî ileli'l-kıraati's-seb'a*, thk. Ali en-Necdi Nasif, Abdülhalim en-Neccâr, Abdülfettah İsmail Şibli, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1983.

Fâsî, Muhammed Abîd *Fihrisü Mâhtûtâtî Hizâneti'l-Karaviyyîn*, Dârü'l-Beyzâ, t.y.

Fethî Muhammed, Ebû Ayâne, *Coğrafyâ Tunis*, Dâru'l-Meârifi'l-Hafsiye, İskenderiye, 1989.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1983.

....., *el-Mustasfâ*, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Kahire, 1937.

Gurâb, Sa'd, *İbn Arafe vel-menziu'l-aklî*, ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-neşr, Tunus, 1993.

....., *İbn Arafe maddesi*, T.D.V.İ.A., İstanbul, 1999, XIX, s.316.

Hamevî, Yakut, , *Mucemu'l-Buldan*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.s.

Hüseynî, Ebû'l-Mehâsin, *Zeylü Tezkireti'l-Huffâz*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

İbn Arafe, Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed el-Verğammî, *Tefsîru b. Aafe*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2008.

İbn Âşur, Fâzıl, *A'lâmü'l-fikri'l-İslâmî*, Merkezü'n-neşri'l-câmîû, Tunus, 2000.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâr'u-t Tunusiyye, Tunus, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdüssafi Muhammed, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

İbn İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zehebe*, el-Mektebetü't-Ticârî li't-Tebaative'n-Nesr ve't-Tevzî', Beyrut, t. y.

İbn Kunfûz, *el-Vefeyât*, (nşr. Adîl Nüveyhiz), el-Mektebetü't-ticârîyyetü li't-tebâati ve'n-neşr ve't-tevzî', Beyrut, t. y.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-tahsîl*, thk. Muammed Haccî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1984.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhaneddin İbrahim, *ed-Dibacu'l-Müzheb fi a'yân-i Ulemâ-i mezheb*, thk. Dr. Muhammed Ebu'n-Nûr Dârü't-Turâs, Kâhire, 1972.

İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Abdillah, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Ed. M.J. De Goeje) Leiden, 1967.

İbnü'ş-Şemmâ', Ebû Muhammed b. Ahmed el-Hıntatî, *el-Edilletü'l-Beyyinetü'n-Nûrâniyye fi Mefâhîri'd-Devele el-Hafsiyye*, thk. Dr. et-Tâhir Muhamed el-Ma'mûrî, Dâru'l-Arabiyye li'l-kitab, Tunus, 1984.

İşbilî, Hasan Ali b. Mü'min İbn Usfûr, *el-Mukarrib fi'n-nahv*, thk. Abdullah Cubûrî, Ahmet Abdüssettar Cıvari, y. y., t. s.

İyâz, Kadî, Ebü'l-Fazl el-Yahsubî, *eş-Şifâ bi-ta'rifi hukuki'l-mustafa*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1977.

Kârâfi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim, *Nefâisü'l-usul fi Şerhi'l-Mahsul*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke, 1997.

Kattân, Mennâ, *Mebâhîs fi ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1981.

Kehhâle, Ömer Rıza *Mu'cemü'l-müellifîn*, Dârü'l-İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1993.

Kurtubi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, itina ve tashih Hişam Semîr el-Buhari, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2003.

Mahfûz, Muhammed, *Terâcimü'l-Müellifîn et-Tûnusiyâyîn*, Dârü'l-Arab el-İslâmî, t.y.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed *Şeceretü'n-nûr ez-Zekiyye fi Tabakati'l-Mâlikiyye*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Matvî, Muhammed el-Arûsî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye-Târîhuhe's-Siyâsî*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1986.

Mazerî, b. Ömer et-Temîmî, *Îzahü'l-mahsul min burhani'l-usul*, thk. Ammar et-Talibî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001.

Merrâkuşî, Abdülvahid, *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed Said el-Arban ve Muhammed el-Arabî el-Alemî, Dârü'l-Beydâ, Beyrut, VII.Baskı, Beyrut, t.s.

Mûnis Hüseyin, *Fethu'l-Arab li'l-Mağrib*, eş-Şeriketü'l-Arabiyye, Kâhire, 1947.

Mervezî, Muhammed b. Nasr, *es-Sünne*, Beyrut, 1987.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan yazma Tefsirler*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

Râzî, Fahreddîn, *el-Mahsul fi ilmi usuli'l-fikh*, thk. Taha Cabir, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1979.

....., *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

....., *el-Erbain fî usuli'd-din*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire, 1982.

Razûk, Muhammed, *Hafsîler maddesi*, T.D.V.İ.A., c.XV, s.125-128

Sahnûn Abdüsselam b. Saîd Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Dâru Sadr, Beyrut, 1905.

Salih, Subhi, *Mebâhîs fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-ilm, Beyrut, ts,

Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, t.y.

Şevkânî Muhammed b. Ali, *el-Bedrü't-talî*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut, t. y.

Sefâkusî, Ebû İshak Burhâneddin b. İbrahim, *el-Mücîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Muhammed Musa Zenin, Külliyyetü Da'veti'l-İslamiyye, Trablus, 1992.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru't-Türâs, Kahire, 1985.

....., *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakati'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), el-Mektebetü'l-Asrîyye, Beyrut, t.y.

Şatıbî, Ebû İshak, *el-Muvâfakât*, (çev. Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Şatıbî Ebû Muhammed Halef er-Ruaynî, *Hirzü'l-emanî ve vechü't-tehânî*, Mustafa el-Babî el-Halebî, Mısır, t.y

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmi'u-l Beyân an Te'vil'i Ây'i-l Kur'ân*, Hecr, Kahire, 2001.

Tâlibî Muhammed, *Mağrib maddesi*, Dâiratü'l-Meârifit-Tûnisiyye, c.II, s.90-98

Tekineş, Ayhan, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2005.

Tilimsânî, Ebû Muhammed Şerefüddin Abdullah Mısıri, *Şerhü'l-Meâlim fi usuli'l-fikh*, thk.

Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, *Dârü'l-Kütüb*, Beyrut, 1999.

Tinbüktî, Ahmed Baba, *Neylü'l-İbtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., Beyrut

Utbi, Ebû Abdillâh Abdilazîz b. Utbe el-Kurtubî, *Mustahrace*, (nşr. M. Muranyî), Beyrut, 2007.

Yıldırım, Suat, *Peygamber Efendimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Işık Akademi Yayınları İstanbul, 2009.

Zemahşerî Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. ez-, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, tahkik ve talik ve dirase Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz,, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, 1998.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulumi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, (I-II) Beyrut, 1988.

Zehebî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâr-u İhyâi't-Turâsî'l-Arabiyye, Beyrut, 1986.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1957.

Ziriklî, Hayruddîn, *A'lâm*, y.y, t.y.